

A black and white photograph of a building facade. The building has several windows, some with multiple panes. Bare tree branches are visible in the foreground and background. The text is overlaid on the upper part of the image.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКІ КРАЄЗНАВЧІ ЧИТАННЯ

**МАТЕРІАЛИ ІІ
ВІДКРИТОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

Горлова А. П., Подорожний С. М.

**ХАРАКТЕРИСТИКА РОСЛИННОГО ПОКРИВУ ТА
СТАН РІДКІСНИХ ВИДІВ РОСЛИН НА ТЕРИТОРІЇ
ЛАНДШАФТНОГО ЗАКАЗНИКА МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ
«СТЕПАНІВСЬКА КОСА» НА ПРИКЛАДІ КАТРАНУ
ПОНТІЙСЬКОГО (*CRAMBE PONTICA*)**

Приморські коси є унікальними геоморфологічними утвореннями північного узбережжя Азовського моря. Вони характеризуються такими специфічними природними екосистемами, які не трапляються більш ніде в Україні.

Приморські коси постійно приваблювали до себе увагу дослідників, але останні фундаментальні ботанічні роботи датуються лише 60-70-ми роками ХХ століття. Майже відсутні роботи, присвячені питанням динаміки псамофітних приморських рослинних комплексів, не має єдиного погляду на регіональні фітосозологічні аспекти псамофітної рослинності тощо.

Сьогодні приморські коси азовського узбережжя є важливим рекреаційним ресурсом, роль якого з кожним роком зростає. Високий рівень рекреаційного навантаження, несанкціонований видобуток піску, пожежі негативно впливають на флору і рослинність приморських кіс, а рівень їх охорони не відповідає сучасним екологічним потребам.

Водночас, більшість азовських кіс включено до водноболотних угідь міжнародного значення, за охорону яких Україна несе відповідальність перед світовою спільнотою. Проте ця охорона і відповідальність стосується тільки водних об'єктів і пов'язаних з ними орнітологічних комплексів, а унікальні рослинні комплекси майже повністю ігноруються. Тому дослідження сучасного стану псамофітних рослинних комплексів азовських кіс, рідкісних видів рослин, визначення напрямків їх змін, розробка рекомендацій щодо їх охорони є дуже актуальним.

Матеріал та методи

Основні дослідження проведені на території Степанівської коси (Приазовський район) у 2013-2014 роках (рис. 1). Крім того, для порівняння умов існування флори та рослинності нами були здійснені експедиційні виїзди на косу Федотову та о. Бірючий (Якимівський район) і косу Обитічну (Приморський район). Під час автомобільних та піших екскурсій були зроблені описи рослинних угруповань (рис. 2). Особлива увага приділялась рідкісним видам, серед яких за модель було обрано катран понтійський (*Crambe pontica*).

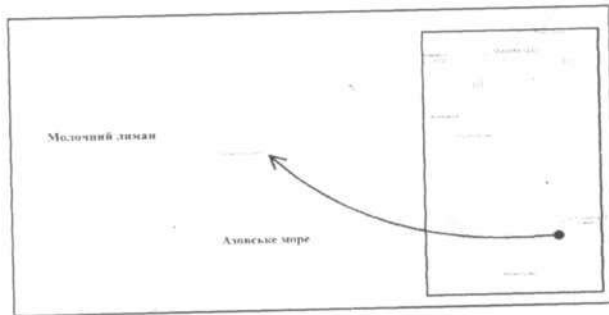

Рис. 1. Розташування Степанівської коси та місце проведення спостережень

Рис. 2. Проведення досліджень псамофітної рослинності на Степанівській косі

Загальна характеристика рослинного покриву степанівської коси

Рослинність Степанівської коси є комплексом різних типів – псамофітно-степової, лучної, галофітної, болотної та водної. Розчленування рослинного покриву коси обмежується поділом його на піонерну рослинність літорального валу, лучну рослинність піщано-черепашкових грив, знижених галофітних луків та солончакуватих боліт на морських відкладах битої черепашки, пісків і домішків мулу.

Зважаючи на азональні умови місцезростання, загальна тенденція розвитку рослинності Степанівської коси спрямована в бік формування зональних, тобто степових фітоценозів. Проте постійний вплив моря, едафічних і гідрохімічних факторів обмежує розвиток рослинних угруповань на рівні псамофітного піщано-черепашкового степу в комплексі з галопсамофітними луками, солончаками і солончакуватими болотами приморських кіс. Яскравим свідченням цих процесів є відсутність типових степових ценозів на дослідженій території.

Найбільш розповсюдженими на косі є угруповання формації *Elytrigietea repentis* на солонцюватих каштанових ґрунтах. Ймовірно вони є похідними і формувалися на місці пустельних степів в результаті стравлювання рослинного покриву та рекреаційного впливу.

Фітоценози формації *Leymeta sabulosi* притаманні піщано-черепашковим прибережним місцезростанням літорального валу. Угруповання з домінантною роллю колосняка чорноморського (*Leymus sabulosus* (Trin.) Tzvel.) поширені на тих місцезростаннях, які зазнають постійних порушень внаслідок хвильової (прибійної) діяльності моря. Поширення *Leymus sabulosus* вглибині коси може свідчити про недавню приморсько-прибійну природу цих ділянок. На окремих ектопах субдомінантами є *Crambe pontica*, *Eryngium maritimum*, *Centaurea odessana*, рідше *Lactuca tatarica*, *Cynanchum acutum*, *Euphorbia seguierana*, *Melilotus albus* та ін.

В прибійних смугах піщано-черепашкових літоральних валів нерідко *Crambe pontica* та *Eryngium maritimum* виступають в якості

домінантів слабкозімкнутах, зріджених рослинних угруповань (рис. 3).

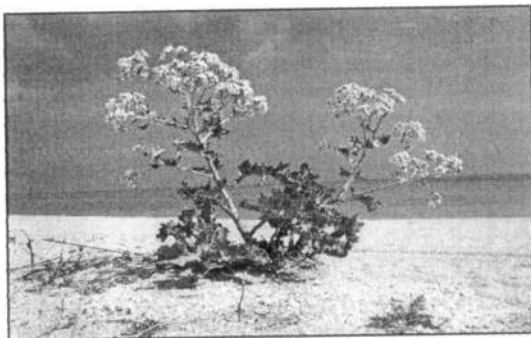

Рис. 3. Домінування *Crambe pontica* на літоральному валу Степанівської коси

За умови збільшення відкладів піщано-черепашкового матеріалу і відповідного наростання приморської ділянки коси такі угруповання поступово опиняються на дещо віддаленому від урізу води літоральному валу, і тоді до їх складу обов'язково проникає *Leymus sabulosus*, який стає домінантом.

Формації *Cariceta colchicae* приурочені до слабо закріплених піщано-черепашкових місцезростань на зворотному від прибою боці літорального валу, рідше – до верхівки літорального валу. Фон рослинного покриву створює осока колхідська (*Carex colchica*). Співдомінантами на різних екотопах тут виступають *Leymus sabulosus*, *Centaurea odessana*, *Euphorbia seguierana*, *Artemisia santonica* та ін. Внаслідок значного рекреаційного навантаження ці ценози становляться досить рідкісними.

Рідкісною формацією є угруповання *Agropyreta lavrenkoani*, які зустрічаються в західній частині Степанівської коси, на піднесених піщано-черепашкових екотопах, де ще не розпочато рекреаційні забудови.

Угруповання формації *Medicaginetakotovii* представлені в центральній частині Степанівської коси. До домінуючої *Medicago kotovii* домішуються *Falcaria vulgaris*, *Artemisia santonica*, *Centaurea adpressa* та ін. Угруповання *Medicaginetakotovii* є стенотопними

(приурочені лише до приморських псамофітно-черепашкових субстратів півдня степової частини України) [1, 2].

Досить рідкісною і малочисельною на Степанівській косі є угруповання формації *Ephedreta distachyae*. В якості співдомінантів тут виступають *Medicago kotovii*, *Leymus sabulosus*, *Artemisia santonica* та ін.

В угрупованнях формації *Calamagrosticieta epigeioris* домінантом є мезофітний довгокореневищний злак *Calamagrostis epigeios*, який подекуди формує монодомінантні зарості. Такі угруповання, як правило, індікують недавній вплив порушень антропогенного або природного характеру.

Угруповання формації *Elytrigieta elongatae* займають слабо знижені місцезростання і є досить поширеними на Степанівській косі.

Формація *Puccinellieta gigantei* також дуже добре представлена на галофітних луках. Її угруповання приурочені до помірно зволених засолених депресивних місцезростань. Часто покисниця велетенська формує монодомінантні зарості, подекуди як субдомінанти до неї домішуються *Artemisia santonica*, *Halimione verrucifera*, *H. pediunculata*, *Tripolium vulgare* та ін.

Угруповання формації *Junceta gerardii* добре представлені на галофітно-лучних місцезростаннях коси. Дуже часто ситник Жерара в цих угрупованнях формує монодомінантні зарості. На місцезростаннях з перезволоженими засоленими ґрунтами, в пониженнях мікрорельєфу, формуються також угруповання формації *Junceta maritimaе*. Такі фітоценози трапляються рідше, ніж попередні, і займають менші площі.

Угруповання формації *Salicornieta europaeae* є типовими для всіх кіс північного узбережжя Азовського моря, однак існує стійка сучасна тенденція до зменшення площ таких місцезростань внаслідок збільшення загального обводнення узбережжя. Типовий евгалофіт *Salicornia europaea* є домінантом в цих угрупованнях і, як правило, формує переважно чисті зарості. Зрідка на окремих місцезростаннях до нього домішуються співдомінуючі *Limonium caspium*, *Frankenia hispida*, *Halocnemum strobilaceum* та ін.

Формация *Phragmiteta australis* масово представлена на косі на обводнених або перезвожених засолених понижених місцезростаннях. Тут характерний фон рослинного покриву формує очерет звичайний – вид із досить широкою екологічною амплітудою. Слід зауважити, що очеретові угруповання (найчастіше монодомінантні зарості) формують ландшафтну фізіономіку Степанівської коси.

Водна рослинність зустрічається в затоках Молочного лиману. Найчастіше трапляється в затоках лиману угруповання формації *Potamogetoneta pectinatae*. Як правило, в угрупованні одноосібно домінує *Potamogeton pectinatus* з проективним покриття 40-60%.

Фітосозологічний аналіз флори і рослинності Степанівської коси свідчить, що тут зростає 3 види вищих судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського червоного списку (табл. 1) [3].

Таблиця 1. Види, що охороняються у складі флори Степанівської коси

Назва таксону	ЧКУ	ЄЧС
<i>Arenaria zozii Kleop.</i>	-	+
<i>Astrodaucus littoralis (Bieb.)Drude.</i>	+	-
<i>Crambe pontica L.</i>	+	-

ЧКУ - Червона книга України;

ЄЧС - Європейський червоний список

Крім того, за літературними даними нами відмічено тільки одна рослинна формація у складі рослинності коси – формація куги приморської (*Schoenoplecteta littoralis*), яка занесена до Зеленої книги України [4].

На сьогоднішній момент стан рослинних комплексів Степанівської коси ми можемо оцінити як незадовільний. Так, по оцінкам вчених Інституту ботаніки НАНУ, на кінець XX ст. біля

20% загальної площі плавнево-літоральних геосистем басейну р. Молочної і Молочного лиману змінені повністю; 27 % – дуже змінені; 15 % – змінені в значному ступені; 30 % – змінені в незначному ступені. Інші території (8%) залишаються умовно мало зміненими.

Висновки

Степанівська коса розміщується на крайньому півдні Запорізької області на території Приазовського району. Загальна протяжність коси зі сходу на захід приблизно 5 км. Ширина коси коливається і залежить від рівня води в Молочному лимані, який оточує косу з півночі.

Ландшафтні комплекси Степанівської коси складаються з кількох смуг – *прибережної смуги* (що піддається впливу прибою), майже позбавленої рослинності, *літорального валу* (висотою до 2-4 м), *піщано-черепашкового степу*, який розташований за літоральним валом і відрізняється наявністю невисоких грив, валів і знижень і, в цілому, характеризується вирівняною поверхнею;

В структурі рослинності за аналізом літературних джерел ми виділяємо на Степанівській косі:

- 1) рослинність надморських пісків;
- 2) рослинність давніх підвищених піщано-черепашкових та глинисто-піщаних покладів;
- 3) рослинність солончакових луків;
- 4) лиманні (мокрі) солончаки;
- 5) водна рослинність лиманів;
- 6) перелого-бур'янова рослинність.

Аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що основна маса ботанічних обстежень рослинності лівнічноприазовських кіс була проведена у 20-30-х роках ХХ ст. і співпала з інтенсифікацією їх господарського освоєння. Загалом, ботанічні дослідження кіс є численними, але фрагментарними, не узагальнюючими.

З великої кількості проаналізованих робіт по флорі і рослинності азовських кіс слід зазначити, що практично повністю

відсутню роботу з популяційних дослідження рослинних видів (навіть рідкісних і зникаючих).

Фітосозологічний аналіз флори і рослинності Степанівської коси свідчить, що тут зростає 3 види вищих судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського червоного списку *Arenaria zozii*, *Astrodaucus littoralis* і *Crambe maritima*, а також одна рослинна формація, яка занесена до Зеленої книги України – *Schoenoplecteta littoralis*.

На сьогоднішній момент стан рослинних комплексів Степанівської коси ми можемо оцінити як незадовільний. Так, біля 20% загальної площі плавнево-літоральних геосистем басейну р. Молочної і Молочного лиману змінені повністю; 27 % – дуже змінені; 15 % – змінені в значному ступені; 30 % – змінені в незначному ступені. Інші території (8%) залишаються умовно мало зміненими.

Література

1. Аксенов А. А. Морфология и динамика северного берега Азовского моря // Труды гос. океанографического ин-та, 1955. – Вып. 29 (41). – С. 107-143.
2. Аксенов А. А. Некоторые особенности абразии берегов Азовского моря // Труды гос. океанографического ин-та, 1957. – Вып. 34. – С.73-85.
3. Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я. П. Дідуха. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
4. Зелена книга України / Під заг. ред. Дідуха Я. П. – К.: Альтерпрес, 2009. – 448 с.